

УДК 392.91

КӨКӨТӨЙДҮН АШЫНЫН ВАРИАНТТЫК ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ
(Шаабай Азизовдун варианты боюнча)

*Эшиев А.М. - филол.и.д., ЖАМУ, англис тили
жана адабияты кафедрасынын профессору*

Аннотация: Макалада Ш. Азизовдун вариантындагы Көкөтөйдүн ашы сүрөттөөгө алынат. Башка варианттардан өзгөчөлүгү белгиленет. Мында “Манас менен Коңурбайдын сайышы”, “Коңурбай баш болуп кыргыздардын байгесин талашканы”, “Кошой менен Жолойдун күрөшү” бөлүмдөрү талкууланат. Улуттук оюндардын эреже-жоболоруна басым жасалат. Кошойдун коомдогу ордуна баа берилет.

Түйүндүү сөздөр: «Манас» эпосу, Көкөтөйдүн ашы, Кошой, бата, каада-салт, оюн эрежелери, эр сайыш, күрөш.

ВАРИАНТНЫЕ РАЗЛИЧИЯ ТРИЗНЫ КОКОТОЯ
(По варианту Шаабая Азизова)

*Эшиев А. М. – д. филол. н., ЖАГУ, профессор
кафедры английского языка и литературы*

Аннотация: В статье описывается тризна Кокотоя по варианту Ш. Азизова. Подчеркивается различия от других вариантов. Рассматриваются разделы “Сражение Манаса и Коңурбая на пиках”, “Спор сторонников Коңурбая за кыргызские призы”, “Борьба Кошой и Жолоя”. Акцентируются правила национальных игр. Отмечается роль Кошой в обществе.

Ключевые слова: Эпос «Манас», тризна Кокотоя, Кошой, благословение, обычаи, правила игр, сражение на пиках, борьба.

OPTIONAL DIFFERENCES FUNERAL KOKOTOY
(According to Shaabay Azizov's version)

*Eshiev A. M. - Doctor of Philology Sci., ZHAGU,
professor department of English Language and Literature*

Abstract: The article describes Kokotoy's funeral feast according to Sh. Azizov's version. Differences from other options are highlighted. The sections “The battle of Manas and Kongurbay on the peaks”, “The dispute of the supporters of Kongurbay for the Kyrgyz prizes”, “The struggle of Koshoy and Zhology” are considered. The rules of national games are emphasized. The role of Koshoy in society is noted

Key words: Epic "Manas", Kokotoy's funeral, Koshoy, blessing, customs, rules of the game, battle on the lances, wrestling.

Көкөтөйдүн ашы

Кабылан Манас айкөлүң,
Намысына чыдабай
Олуядай Бакайдан,
Ак сакалдуу Кошойдон,
Эми турду сөз сурап...
Ээ, кагылайын айкөлай,

Он эки тайпы кыргыздын,
Бир киши чыкпай калганда,
Анда кыргыз не болот? [1, 26-б.]

Шаабайдын вариантында «Көкөтөйдүн ашы» «Семетейде» айтылат. Бул, балким, биринчи манасчынын Манаска кечирээк келип кошулганын ыраस्ताмак беле? Балким. Ал Кыргыз ордодо, Манастын кырк чоросунда болбогондугу ырас. «Манастагы» маалыматтарды уруу башчыларынан (кан, бек, бий), уруулук элчи-жарчылардан, Кыргыз ордодогу мамлекеттик кызматтагы уруулаштарынан жана уруусу менен кошо Манастын окуяларына түздөн-түз катышып жүрүп алгандай. Бул биринчи манасчы өзү ак таңдай төкмө болуп, бейпил турмуш экенде кан, бектердин өкүлчүлүгүндө бир эмес бир нече ирет Кыргыз ордодо болуп келгендир. Эң негизгиси ал Манастан кийинки сепаратист эмес «Семетейдеги» «беш уруу кыргыздын» ичинде жүргөн. Ошон үчүн да буйдалбай «Көкөтөйдүн ашын» кошуп алып «Семетейге» өтүп кеткен кыязы. «Семетейде» өзү баштан аяк катышып, көптөгөн эпизоддоруна күбө болуп, биринчи маалыматтарга ээ болуп тургандай. Ошон үчүн да бул манасчынын «Семетейи» өзгөчөлөнүп турат.

Ал эми Сагымбайдын вариантына башат болуп берген биринчи версиянын таржымалы башкача кеткен. Кыргыз, Манас менен баштан аяк болуп, «Манасты» толук жеткирип берген биринчи манасчы (маселен, Ырамандын Ырчы уулу) Манастын о дүйнөгө кетиши менен өз уруусунан (маселен, казак) калбай, көкүрөгү «манаска» жык толуп, Кыргыз ордодон кош айтышып аттын оозун бургандай. Ооба, Бай Жакып эми Абыке, Көбөшү менен бийликти колго алып, кыргызды калчап жатса эмне кылмак, казагы менен Сары-Арка, Жылдызына кеткен го. Ошондуктан көкүрөгүндөгү анын «Манасы» толук бүтүп, анын ичинде «Көкөтөйдүн ашы» да, «Чоң казат» да чыпчыргасы коробой камтылат. Бирок эми уруулаштары менен Бай Жакыптын «беш уруу кыргызынан» сыртта калып «Семетейге» жетпей калгандай.

Эпос боюнча. Караңыз, кан Манас канчалык кан, эр, айкөл болбосун, арстан, шер, кабылан аталбасын мына мен айтам деп салтты бузбастан кезегинде «олуядай Бакайдан, ак сакалдуу Кошойдон» сөз айтууга уруксат сураган экен. Ооба, көчмөндүк жашоо образынын өзүнүн эчен кылымдык жазылбаган каада-салты болуп, аны кары-жашы дебей, каны-бийи дебей баары текши сактап келиптир. «Карынын кебин капка сал», «...кары келсе ашка», «улуулата сунуу», «ата-бабалардын арбагы колдосун (же «... урсун»)), «ак сакалын сыйлоо» өңдүү салттык түшүнүктөр Манапта болуп, элдик эреже-жобонун чегинен чыкпаган болууда. Эгерде кандык өкүмүнө салып ээ-жаа бербей өзүм билемдикке өтүп алса эмне болмок? Миң жылдык элдик жүрүм-турумдук чектен чыгып кеткенине көзү жеткен уруу аксакалы (башчысы, каны, бийи) жыйындан шек алдырбай чыгып, бир нече түмөндүк колун алып, акырын (балким, түнү менен) курултайды, аксакалдар жыйынынын, же согуш талаасын таштап кете алган. Ооба, көчмөндүк согуштук демократиянын жазылбаган мыйзамы ушундай болгон. Эстеңиз, кийинки эле Жаныбек хан (XV к.) айтылуу ырчы Асан Кайгыга «тилин тыйсын, көзүмө көрүнбөсүн» дегенден башка зордукка бара алган эмес, анткени даанышман ырчынын артында уюткулуу уруусу турган.

Шаабайдын вариантында он эки тайпы кыргыз деп айтылат (Сагымбайда «он эки уруу», Саякбайда «он эки үй-бүлө», Шапакта «Тогуз уруу эл калды»). Эми бир саамга Манаска чейинки (маселен, Каракан, Угуз хан, Аланча хан, Байгур хандын тушундагы) кырк уруу Кыргыз журтун элестетип көрүнүз. Манастын мезгилинде эле Борбордук Азия түгөл кыргыздын геосасий кызыкчылыгынын алкагында болуп келсе, ага чейинки толук кандуу Кыргыз журтунун чеги кандай болгон эле деген суроо туулушу толук мүмкүн. Анда кеп эми Борбордук Азия региону жөнүндө гана эмес, Ыраакы Чыгыш, Кара деңиздин жака бели, Чыгыш Европа мейкиндиги тууралуу жүрмөк беле?

Манас менен Коңурбайдын сайышынан

Ошол кезде эр Кошой
 Бата берди баркырап,
 Олуя Бакай баш болуп
 Калың кыргыз жар болуп,
 Кыбылага жүз коюп,
 Кудуретке жалынып...
 Алакан жайып дуба окуп,
 А кудайга зар айтып...
 Ак бата тартып турду эми. [1, 28-б.]

Демек, башкы батаны кан Кошой берген экен. Эмне үчүн эпосто батаны дээрлик Кошой берген деген суроо туулушу мүмкүн. Кошой эпосто баштан аяк катышат, кийинки «Семетейде» да жүрөт. «Көкөтөйдүн ашында» токсон жашта деп, баарынан улуу келген. Ал айтылуу аш, маараке, той-топурларда журт башы да, каадалуу конок да болуп, күрөшкө да түшүп, батаны өзү гана берип келген окшойт. Балким, эпосто ачыкталбаган ушундай (батаны Кошой гана берет деген) салт, жөрөлгө болгон беле? Эр Кошой кыргыздын катаган уруусунун каны, көптү көргөн калыс карыя, кыргыз үчүн күйгөн жан болгон. Мындай сапаттар бардык эле кыргыздын уруу кандарында боло бербеген. Ушундай касиет-сапатка нойгут каны Акбалта, аргын каны Ажыбай, кан Көкөтөй, анан, албетте, Бакай ээ болгондугу маалым. Маселен, казак каны Айдаркан (жана Көкчө), кыпчак каны эр Төштүк, ногой каны Жамгырчы, калча каны Музбурчак бир аз аралыкты сактап турушкан. Бакай Манастан беш-алты жашка гана улуу келген, ошондуктан патриарх Кошойдон жол талашпагандыгы өзүнөн-өзү түшүнүктүү. Балким, ыр саптарындагы «кыбылага жүз коюп» деген жери кийинки көрүнүш болуп, мусулмандык кыргызга бекем сиңип калган ченде киргендир. Анткени, мындай маанидеги ыр сабы («кыбыланы бет кылып») Сагымбайда Алтайга качпаган, исламга эртерээк өткөн бир Көкөтөйдө гана айтылат.

Тили буруу манжунун
 Башын кесип саларда,
 Аярлары жанында,
 Жайсаңдары кашында...
 Арам өлгөн Алгара
 Коңурдун белин тиштеп,
 Кутулткан оо, журтум. [1, 29-б.]

Ооба, эгерде Алгара эстүүлүк кылып «тили буруу манжы» Коңурбайды сактап кетпегенде Көкөтөйдүн ашында эле кытай жак экинчи кыргызга келгис болуп тарамак экен. Эпос боюнча эр Манас Коңурбайдын башын кесип алмак болуптур. Демек, ал ошончолук даражадагы олуттуу, жек көрүндү каарман эсептелинген. Эгерде бул ишке ашканда Чоң казат да болбой, кыргыздын кийинки тарыхынын өнүгүүсү башка нукта кетмек экен. Муну ошого күбө болгон Шаабайдын биринчи манасчысы да чоң өкүнүү («кутулткан оо, журтум») менен айтып жатпайбы.

Кошой менен Жолойдун күрөшүнөн

Эр Шортектин чоң Жолой
 Толуп турган кези экен,
 Отуз-кырктын ортосу
 Болуп турган кези экен...
 Ошо кезде Кошойдун
 Токсондогу кез эле...
 Жараткан алла Жолойду

Курмандыкка чалдым деп...

Үзүктөй болгон Жолойдун

Өзөгүн үзө салды эми... [1, 34-35-бб.]

Бул боюнча Кошой менен Жолойдун ортосунда элүү жылдай айырма болуптур. Эми токсонго барып күрөшкө түшөт деген эмне? Ооба, аны бүгүнкү күндө элестетүүгө эч мүмкүн эмес. А, кан Кошой эч ким жолобогон «дан жыттанган, кан жыттанган» Жолойго түшүп, аны уруп жыккандыгы, анын өтө күч-кубаттуу алп инсан болгондугунан кабар бермек. Эстеңиз, Жолойго Алманбет да, Көкчө да, Үрбү да, Чубак да түшпөй тайсалдашат. Эр Төштүк менен жаш Акбай гана макул дешет. Эпостун ушул эпизоду бардык эле варианттарда дээрлик окшош келгендиктен буга варианттардын биринчи манасчылары өздөрү күбө болгондой пикир калтырат. Туура, башкага барышпаса да ырчы таланттар, төкмөлөр ошол Көкөтөйдүн ашына сөзсүз келишмек. Жөн гана эмес, кайсыдыр бир уруунун (кан, бек, бийдин) атактуу (көрүнүктүү, белгилүү) төкмө ырчысы катары. Айырмасы, кээ бир болчок манасчы жакын жерден, башка бири ортолуктан, дагы бири ыраактан байкап отургандыр. (Ашта жүз миңдеген эл, кол катышканын эске алыңыз). Ошого жараша бул балбан күрөштүн сюжети, композициясы да түрдүүчө кетип, түрдүү варианттардын келип чыгышына өбөлгө түзгөндөй.

Коңурбай баш болуп кыргыздардын байгесин талашканынан

Ак бата берип кол жайып,

Деп ошентип эр Кошой

Кыбылага жүз коюп,

Кызыр колдо кудай деп,

Атадан туулсун артык деп,

Ар кылганы жатык деп,

Алтын баштуу эр болсун,

Ааламды билер шер болсун.

Деп ошентип кабылан шер

Аркырап эле бата берди эми. [1, 37-б.]

Мында Кошой Каныкейге батасын берет. Бирок Шаабайда «алтын баштуу эрдин, ааламды билер шердин» аты (Сагымбайдагыдай?) Семетей болсун деп айтылбайт. Балким, бул версиянын ээси (манасчы) эпизоддон алыс туруп калып эр Кошойдун сөзүн укпай калгандыр, же ошондо кийин манасчы болом деп оюна да келбей, көп маани да бербей, оо (беш-он, он беш-жыйырма жыл) кийин көп урунттуу жерлери эс-тутумунан чыгып да кеткендир. Ошону менен бирге анын «кыбылага жүз коюп, кызыр колдо кудай деп» бата бергени так айтылат. Бул, кыязы, кийинки манасчылардын көмөгү болуусу мүмкүн.

Сагымбайда:

Акыры тууса эркеги

Аты болсун Семетей.

Арууке келин баласы

Акылдашы ар качан

Ага болсун чын жоро,

Аты болсун Күлчоро ... [2, 214-б.]

Ак болотун майласын,

Ачуусуна келгенде

Абыке, Көбөш, кан Жакып

Ошолорду жайласын!

Көк болотту майласын,

Кыйыгына тийгенде

Кырк чорону жайласын!
Кара болот кайрасын,
Каарына келгенде
Кан Коңурду жайласын!
Кошой бата бергени,
Капыр менен мусулман
Кошо бата бергени,
Жер дүңгүрөп калганы! [2, 215-б.].

Бул кан Кошойдун Каныкейге берген батасынан. Бул батада көп маселе жатат. Манастын уулуна Семетей, Алманбеттин уулуна Күлчоро (Кулас) деп ат коет. Эми караңыз, баарын алдын ала билгендей кези келгенде “Абыке, Көбөш, кан Жакыпты”, “кырк чорону”, “кан Коңурду” жайласын деп бата берет. Ооба, окуянын кийинки өнүгүшү дал ушул кан Кошой айткандай жүрүп отурат. Кошойдун батасы аткарылган. Бул эмне Кошойдун көзү ачыктыгыбы, же кырк уруу кыргыздын түпкү рухий дүйнөсү менен байланыштыгы болгонбу? Кылым жашаган катагандын кан Кошой кыргыздын, Манастын, Семетейдин тагдырын алдын ала билген экен. Бир кызык жери Кошойдун батасына кырк уруу кыргыздан сырткары кытай, калмак, мангул, ойрот, орус, немис, жөөт, тарсасы – баары кошо бата берген болууда.

Адабияттардын тизмеси:

1. Семетей. Манасчы Шаабай Азизовдун варианты боюнча. Бишкек: «Кут Бер», 2013.
2. Манас. Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча. III китеп. Фрунзе, 1981.
3. Манас. Шапак Рысмендеевдин айткан варианты боюнча. Бишкек: Газета.КГ, 2013.
4. Манас. Көкөтөйдүн ашы. Тыныбек. Семетей баатырдан бир бөлүм. Бишкек, 1994.